

РОСІЙСЬКА ЕТНОЛОГІЯ НА ЗЛАМІ ВІКІВ (дослідницька діяльність Інституту етнології та антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая Російської академії наук)

Марина Мартинова

УДК 39(470):061.12РАН«312»

У статті розглянуто основні питання розвитку російської етнології в пострадянський час, визначено пріоритетні напрями наукових пошуків Інституту етнології та антропології ім. М. Миклухо-Маклая РАН, проаналізовано результати досліджень та їхнє прикладне значення.

Ключові слова: наукові програми, проекти, Інститут етнології та антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая РАН.

The article covers the main issues of the Russian ethnology development in the post-Soviet period and defines the priority drifts of the RAS Myklukho-Maklai Institute for Ethnology and Anthropology scientific researches. Also there is an analysis of these researches' outcome and applied significance.

Keywords: scientific programs, projects, RAS Myklukho-Maklai Institute for Ethnology and Anthropology.

У 1990-х роках відбулися суттєві зміни як у російському суспільстві, так і в інших пострадянських державах. Процеси трансформації вплинули й на науку. У Російській Федерації вона опинилася на роздоріжжі. Навіть дещо спостерігалася її криза (відтік науковців на Захід, фінансові труднощі). Проте й сьогодні не відступають бурхливі дискусії щодо реорганізації Російської академії наук, аж до приватизації інститутів.

Інституту етнології та антропології ім. М. М. Миклухо-Маклая 2013 року виповниться вісімдесят років. Це один з інститутів РАН, що досяг значних успіхів у своїй галузі. Науковий колектив становлять близько двохсот осіб. За останні двадцять років зусиллями наукового колективу було видано майже півтори тисячі книг¹. Чимало публікацій, що заслуговують на увагу, виходять і в серійних, і в періодичних виданнях².

Тематика наших досліджень найрізноманітніша. Для етнології, як наукової дисципліни, останнє десятиліття ХХ ст. — новий період розвитку, адже відбулося переосмислення її предметної сфери. Нагадаємо, що 1990-го року Інститут етнографії змінив свою назву на Інститут етнології та антропології. До цього кроку підштовхнули зміни в суспільстві, які висунули етнічну проблематику на передній план. Нині Інститутом охоплено двадцять під-

розділів, організованих як за регіональними, так і за проблемними принципами. Створено чотири невеликі кабінети-музеї: етнографічний, антропологічний, пластичної реконструкції, археологічний. Сформовано бібліотеку, науковий архів, фото- і відеотеку.

Сучасне, більш містке розуміння нашої науки як антропології (соціально-культурної і фізичної) розширило коло наукових зацікавлень. Водночас основні напрями досліджень, як і колись, визначаємо предметною сферою науки про народи, ґрунтуючись на етнографічно-польовому дослідженні й на архівних розвідках.

Наукові дослідження диференціюємо за такими головними напрямками: теорія та історія етнологічної і антропологічної наук; етнологія російського народу, інших народів Російської Федерації та суміжних країн; походження і етнокультурний образ народів світу; фізична, або біологічна, антропологія та еволюція людини; релігієзнавство; крос-культурна психологія; етнічна соціологія; міжетнічні взаємозв'язки і конфлікти; медична антропологія; гендерні дослідження; аудіовізуальна антропологія. Учені нашого Інституту оперують як традиційними етнографічними методами польових досліджень, так і найновішими методиками.

Діяльність за академічними науковими програмами. За останні роки розробки за-

гальноакадемічних програм російських учених, що об'єднують проекти багатьох інститутів РАН, вийшли на передній план. Першу трирічну програму «Етнокультурное взаимодействие в Евразии» («Етнокультурна взаємодія в Євразії») прийняли 2003 року. Другу — «Адаптация народов и культур к изменениям природной среды, социальным и техногенным трансформациям» («Адаптація народів і культур до змін у природному середовищі, а також до соціальних і техногенних трансформацій») — опрацьовували у 2006–2008 роках. Над третьою — «Историко-культурное наследие и духовные ценности России» («Історико-культурна спадщина і духовні цінності Росії») (з 2009) — роботу провадимо нині.

З 2009 року в Інституті запроваджено чотирнадцять проектів. Стисло охарактеризуємо деякі з них. У дослідженні «Героическое и повседневное в массовом сознании русских» («Героїчне і повсякденне в масовій свідомості росіян») (керівник — завідуючий відділом російського народу О. Буганова) особливу увагу приділено співвідношенню локальної, регіональної і загальноросійської ідентичності. У межах цього проекту проаналізовано патріотичні, етнічні, конфесійні й соціальні їхні складові; повсякденне життя російських сіл і міст, ураховуючи регіональні особливості.

За програмою «Современный российский город в единстве и многообразии культурных ценностей» («Сучасне російське місто: єдність і багатобразність культурних цінностей») (керівник — доктор М. Мартинова) вивчають демографічну ситуацію, етнічний і конфесійний склад населення, соціальну ситуацію та рівень життя, культурно-освітню сферу й духовне життя в містах різних регіонів Російської Федерації. Зокрема, польові дослідження проводили в невеликому містечку Давлеканово, яке лежить у найзахіднішому регіоні Республіки Башкортостан, — у Калінінградській області, а також у містах Сибіру й деяких інших.

З-поміж тем Інституту вагоме місце відведено релігієзнавчим дослідженням. Поряд із традиційним вивченням православ'я в Цент-

ральній Росії науковці накопичують нові польові й опрацьовують архівні матеріали про сучасне релігійне життя в Адигеї, Карачаєво-Черкесії та Абхазії за проектом «Возрождение христианских традиций на Кавказе» («Відродження християнських традицій на Кавказі») (керівник — доктор І. Бабич). У полі зору — історичні документи щодо розвитку християнства на Кавказі. Підготовлено світлини й відеоматеріали про православне життя й обрядовість в окресленому регіоні. Вивченню іншого релігійного напрямку — ісламу — присвячено проект «Традиционные и новые формы ислама в России» («Традиційні й нові форми ісламу в Росії») (керівник — А. Ярликапов). Дослідження переважно проводили на Північному Кавказі. Вони засвідчили, що іслам на Кавказі є значно глибшим багатоплановим явищем, аніж уважали досі.

Проектом «Кросс-культурный анализ социального пространства и механизмов регулирования социальной напряженности» («Кросс-культурний аналіз соціального простору і механізмів регулювання соціальної напруги») (керівник — доктор І. Морозов) охоплено компаративний розгляд поведінки росіян і осетин в Осетії та в різних областях Центральної Росії.

За проектом «Историко-культурное наследие в современной картине мира народов Севера и Сибири» («Історико-культурна спадщина в сучасній картині світу народів Півночі й Сибіру») (керівник — завідуючий відділом Д. Функ) вивчають народи Півночі й Сибіру. Науковці досліджують звичаєве право аборигенних народів цих територій, проводять польові дослідження в Бурятії, Іркутській і Сахалінській областях. Підготовлено до публікації архівні матеріали 1920-х років з культурної спадщини евенків і російських старожилів півдня Іркутської області. Вивчають епічний спадок сибірських аборигенів.

Вітчизняна тематика. З-поміж найважливіших досягнень останнього десятиліття виокремимо дві унікальні історико-етнографічні енциклопедії — «Народы России» («Народи Росії») (1994) і «Народы и религии мира»

(«Народи і релігії світу») (1998; перевидання — 1999, 2000). За значимістю, уважаємо, до цих проектів можна долучити видання етнографічної карти «Народы России и сопредельных стран» («Народи Росії і суміжних країн»). Вищеподані доробки у 2001 році відзначено Державною премією Російської Федерації в галузі науки і техніки. Для широкого кола спеціалістів і всіх зацікавлених значний інтерес становлять нові енциклопедичні видання, виконані за участю співробітників Інституту. Наприклад, «Народы России. Атлас культур и религий» («Народи Росії. Атлас культур і релігій») (М., 2009), де подано стисло інформацію про сто найчисленніших народів нашої країни.

Ще одним значним проектом, над яким Інститут працює з 1990-х років, є багатотомна етнографічна серія «Народы и культуры» («Народи і культури») (у доступі п'ятнадцять томів).

Безперечним науковим пріоритетом залишається вивчення етнології російського народу, його духовної та матеріальної культури³. У 1993 році Державною премією Російської Федерації удостоєно цикл робіт з історії і культури російського народу. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують книги «Русский север» («Російська Північ»), а також двотомна колективна монографія «Русские Рязанского края» («Росіяни Рязанського краю») ⁴, яка стала підсумком багатолітніх експедиційних досліджень, музейних та архівних пошуків учених Інституту в Рязанському краї.

У розробках останніх років прискіпливу увагу спрямовано на міграцію та адаптацію росіян у регіонах пізнішого розселення, на їхній соціально-культурний статус, трансформацію в історико-культурному розвитку, на етнічні аспекти формування нової громадянської ідентичності. Таку різновекторність досліджень використано в комплексній розробці теми «Русские за рубежом» («Росіяни за кордоном») ⁵.

Вагоме не тільки наукове, але й прикладне значення має розроблення питань, які пов'язані із сучасним станом корінних малочисельних народів Півночі, а також із проблемами їх адаптації до нових соціально-економічних і по-

літичних умов. Інтерес до окресленого регіону виявляє не лише наша держава. Колективний проект за цією темою, який спільно виконуємо з науковцями Швеції та Фінляндії, підтримав Банк Швеції. В опублікованих роботах, присвячених історичній етнографії, етнодемографії, соціальній організації, матеріальній і духовній культурі народів Крайньої Півночі й Сибіру, увагу спрямовано на вивчення адаптивних функцій традиційної культури, що є актуальною проблемою ⁶.

Суттєвий внесок здійснено й у вивченні соціальної організації більшості сибірських народів. Як приклад, можемо навести незалежну експертну доповідь, присвячену малочисельним народам Півночі, Сибіру й Далекого Сходу. У ній не лише проаналізовані проблеми, але й запропонована стратегія багатоваріантного саморозвитку в межах так званої культурно-орієнтованої модернізації, на противагу тривалим домінуючим традиціоналістичним охоронним установкам на основі державного патернаціоналізму ⁷.

У роботах кавказознавців здійснено акцент на вивчення сучасної етнополітичної ситуації в регіоні. Зокрема, проаналізовано сучасні процеси в Чечні й висунуто пропозиції щодо актуальних заходів урегулювання існуючого конфлікту. Дослідження засвідчили, що громадськість налаштована проти інноваційних дій. Одним з механізмів протидії є відданість традиції, у якій убачають порятунок від глобалізації. Водночас чималий спектр сучасного кавказького життя за останні роки позначений суттєвими змінами, причім не лише в аспекті матеріального і господарського побуту, але і в області соціонормативної культури ⁸.

У полі зору вчених перебуває також етнокультурна ситуація на суміжних територіях. Наприклад, у координації з білоруськими й українськими колегами проводимо дослідження з проблем російсько-українсько-білоруського прикордоння. Вивчаємо ідентичність і культурну специфіку населення цих територій, регіональні особливості в демографічній, мовній, конфесійній сферах ⁹.

Після розпаду СРСР Калінінградська область стала анклавом Російської Федерації і водночас порубіжною зоною, адже вона немає кордонів з іншими територіями країни. Тому проводимо на цих теренах моніторинг проблем ідентичності й культури.

Вивчення зарубіжних народів. Важливою складовою наукової роботи Інституту є дослідження з етнології народів Європи. Проєктами охоплено комплекс питань від історичних до сучасних культурно-побутових і етнополітичних процесів. На сьогодні класикою стали опубліковані в 1980-х роках історико-етнологічні дослідження «Календарные обычаи и обряды в странах Зарубежной Европы» («Календарні звичаї та обряди в країнах Зарубіжної Європи») (у чотирьох томах), «Брак у народів Зарубежной Европы» («Шлюб у народів Зарубіжної Європи») (у трьох томах), «Типология жилища в странах Зарубежной Европы» («Типологія житла в країнах Зарубіжної Європи»). Завдяки цим виданням в етнології набули популярності методи комплексного і порівняльного дослідження великого регіону за єдиною програмою. Цієї традиції дотримано й у колективній монографії, яку двічі перевидали¹⁰.

За останні роки тематика європеїстики суттєво розширилася. Постає новий актуальний напрям — етнополітика, який охоплює вивчення особливостей націоналістичних ідеологій та етнополітичних рухів, роль етногенетичних ідей в ідеологічній конфронтації. Аналізуємо особливості етнічної політики держав Європи, форми і методи її реалізації, механізми врегулювання міжетнічних відношень. У центрі уваги напряму — роль націоналізму у вирішенні проблем збереження етнічної культури, рідної мови, групової ідентичності, особливостей соціокультурного образу етнічних та іммігрантських груп населення. За окресленою проблематикою опубліковано низку монографій¹¹.

Одним з важливих векторів у дослідженні етнополітики стало спільне з французькими антропологами обговорення проблем ідентичності й націєтворення в європейських країнах, а також мультикультурної природи сучасних націй¹².

Низкою праць висвітлено і міжетнічні конфлікти, кризові ситуації, національні рухи в Європі. Актуальній темі сучасного балканського конфлікту присвячені монографії М. Мартинової і М. Кашуби¹³, у яких проаналізовано події, пов'язані з розпадом СФРЮ і створенням на його основі нових держав; досліджено витоки кризи, суть військових сутичок у Хорватії, Боснії та Герцеговині, Косово, міжетнічні протистояння в інших районах Балкан, перші кроки становлення нових держав. З дослідженням етнічних аспектів сучасних суспільних процесів пов'язана робота з реконструкції загальної історико-етнографічної характеристики населення в межах однієї країни або регіону, долі малих народів у зарубіжних країнах, етнічних общин за межами основної території їхнього проживання¹⁴.

Глибоку комплексну проблему становить етнографічне вивчення російського зарубіжжя ХХ ст. Цікавість викликає й історія формування та культурного розвитку різних груп, вихідців з Російської Федерації, у країнах Європи¹⁵. На замовлення Міністерства іноземних справ ми виконували роботу за проєктом «Российская диаспора в странах СНГ» («Російська діаспора в країнах СНД»).

За матеріалами російських архівів, які містять відомості про балканські народи, опублікована монографія М. Керимової¹⁶. Також у полі наших досліджень питання вивчення гендерного чинника в політиці, релігії, економіці, у структурі й функціях сім'ї, аналіз специфічних особливостей народів у сімейній сфері, в історії зарубіжної науки¹⁷.

У вітчизняній американістиці привертають увагу симпозиуми з проблем індіаністики (1982, 1985, 1988, 1993, 1997 рр.), а також видані за їхніми результатами збірники статей. Успіхом останнього десятиліття стала підготовка найповнішого видання архівних та інших документів з історії російської Америки «Россия в Калифорнии. Колония Росс и российско-калифорнийские связи в первой половине XIX в.» («Росія в Каліфорнії. Колонія Рос і

російсько-каліфорнійські зв'язки в першій половині ХІХ ст.»)¹⁸.

Значну увагу приділено народам Зарубіжної Азії¹⁹. Традиційно в Інституті репрезентовано потужний напрям з етнології Центральної Азії та Казахстану. Новий вектор — вивчення питань соціальної поведінки слов'янського населення у вищезазначених державах (міграції, адаптації до нових умов життя, реакція на етнокритичну внутрішню політику, актуальні тенденції в міжетнічних стосунках). Увагу спрямовано на процеси перетворення в соціальній сфері й культурі народів Центральної Азії, на вивчення етапів і чинників пострадянських змін, на механізми й шляхи модернізації²⁰.

Міждисциплінарні дослідження. В Інституті функціонують кілька відділів, які спеціалізуються на фізичній антропології, на вивченні найдавніших етапів еволюції людини та її сучасних особливостей. Науковцями Інституту проведено чимало експедицій у всі куточки колишнього Радянського Союзу. Теоретична і практична розробка антропологічних методик (краніологія, остеологія, одонтологія, дерматогліфіка, соматологія) дозволили вітчизняним дослідникам найбільш досконало вивчити населення Російської Федерації та суміжних країн з антропологічного погляду. Набувають розвитку й комплексні антрополого-археологічні розвідки. Нині палеоантропологи Інституту працюють у складі археологічних експедицій не лише на території нашої країни (Північний Кавказ, Поволжжя, Прибайкалля), але й за її межами (Туркменістан, Єгипет). Поряд із традиційними напрямками у фізичній антропології постали нові: антропогенетика, антропоестетика тощо. Гордістю Інституту є лабораторія пластичної реконструкції, у якій за унікальною методикою, розробленою півстоліття тому антропологом Герасимовим, проводять скульптурну реконструкцію голови по черепу, відновлюють обличчя історичних персонажів²¹. Окрім того, приймаємо замовлення від криміналістів.

Міждисциплінарну природу найновіших підходів особливо яскраво демонструє поведінкова антропологія — наука, яка виконує

роль зв'язкової ланки між дослідженнями біології людини й соціальними сферами знань. Тобто поведінкова антропологія вивчає взаємодію людей у повсякденному житті (родинні зв'язки, батьківська поведінка, репродукція і вибір шлюбних партнерів, соціальні стосунки в колективах однолітків і в різновікових групах, міжвікові взаємини). Увага спрямована на вивчення моделей поведінки в різних культурах і на стратегії опанування поведінкових навичок у процесі соціалізації²².

Одним з нових напрямів у нашій країні є психологічна антропологія, або крос-культурна психологія. Ведучими спеціалістами виконано дослідження з міжетнічних установок і дистанцій, зі психологічного сприйняття соціальних змін і міграцій, зі соціальної психології діаспор²³.

Затребуваним у науковому й політичному розумінні є релігієзнавство. В Інституті виконано ґрунтовний аналіз релігійної ситуації в Москві, що включає дослідження малих конфесій, релігійних груп і напрямів²⁴.

Дослідницька робота Інституту охоплює і такі міждисциплінарні теми, як етносоціологія, етнодемографія, етнологія, етноархеологія. Їхнє підґрунтя закладене в 1960—1980-х роках. Однак чимало напрямів (гендерні взаємозв'язки, юридична антропологія, аудіовізуальна антропологія) виникло відносно нещодавно. За всіма вищеперерахованими областями знань працюють самостійні підрозділи.

Етнологічні дослідження є складовою проблематики соціальної екології. У 1980—1990-х роках провадили роботу за проєктом «Этническая экология переселенческих групп. Русские старожилы на Закавказье» («Етнічна екологія переселенців. Російські старожилы в Закавказзі»). Нами проаналізовано процеси адаптації російського селянського населення, яке мігрувало на ці землі в минулі століття, до умов проживання в Закавказзі. Комплексною тематикою робіт охоплено вивчення демографічних, медико-антропологічних і психологічних характеристик росіян-старожилів, їхні глибокі зв'язки і родові структури, традиційну і сучасну системи харчування, специфіку розселення, особливості

поселень і жител, господарчу діяльність, духовну культуру й соціальну структуру конфесійних общин. Підсумком багатолітньої роботи за зібраними в експедиціях матеріалами стали серія монографій і збірників²⁵. Нині триває розробка теоретично-методологічних підвалин етнічної екології як міждисциплінарної галузі дослідження: окреслено завдання і способи практичного застосування етнологічних знань та дослідницьких методик²⁶.

У 1990-х роках Інститутом активізовано розробку гендерного напрямку. Опубліковано чимало праць із питань сім'ї та сімейного устрою, функцій жінки в сім'ї, з проблем сімейного й суспільного виховання дітей, формування гендерних стереотипів поведінки, з питань чоловічих соціальних статусів і ролей²⁷.

Останнє десятиліття — новий етап розвитку юридичної антропології (народного права). З 1995 року в Інституті діє семінар з юридичної антропології, який об'єднує етнологів і юристів. Проблеми юридичної антропології, пов'язані з управлінням і регулюванням життя корінних малочисельних народів Півночі, потрапили в поле наукового зацікавлення і наших співробітників, коли Інститут виступив організатором кількох значних конференцій. Особливо важливу роль у становленні юридичної антропології для Російської Федерації відіграв XI Міжнародний конгрес зі звичаєвого права і правового плюралізму (Москва, 1997). Окремий напрям юридичної антропології репрезентують роботи за проектом «Этнографический мир императорской России: экономика, право, власть, политика» («Етнографічне обличчя імператорської Росії: економіка, право, влада, політика»). Видано декілька збірників, які вміщують опубліковані й неопубліковані архівні документи²⁸.

У запроваджених проектах висвітлюємо й питання з історії етнологічної науки. Своєю фундаментальністю вирізняється опубліковане в 1990–1999 роках академічне «Собрание сочинений Н. Миклухо-Маклая» («Зібрання праць М. Миклухи-Маклая»). Виданню передувала багатолітня праця учасників проекту в архівах і бібліотеках, були виявлені сот-

ні рукописів, невідомі сучасникам публікації та рисунки видатного науковця. До переліку значимих джерелознавчих робіт зараховуємо також тритомну «Историю Сибири» («Історія Сибіру») (М., 1999. — Т. 1; 2000. — Т. 2; 2005. — Т. 3) Г. Міллера.

У 1999 році світ побачила книга «Репрессированные этнографы» («Репресовані етнографи») (М., 1999. — Вип. 1), яка викликала значний резонанс у суспільстві. Опубліковано також монографію «Выдающиеся отечественные этнологи и антропологи XX века» («Видатні вітчизняні етнологи й антропологи XX століття») і книгу спогадів про великого вченого С. Токарева, підготовлено збірник про академіка Ю. Бромлея. Зауважимо, що активізувалося вивчення історії окремих напрямів російської етнографії. Результат такої колективної співпраці — збірник «Страницы отечественного кавказоведения» («Сторінки вітчизняного кавказознавства»). Виданий альбом світлин співробітниці А. Смолян, реконструйовано декілька унікальних відеозаписів з архіву Інституту, створено нові фільми про традиції народів світу, зокрема про народи Півночі²⁹.

Вагоме місце в науковій тематиці академічного закладу належить дослідженню теорії та методології вивчення етнічних процесів, розвитку культури. Зокрема, зауважимо на серійному виданні «Этнографическая библиотека» («Етнографічна бібліотека»), у якому вийшло близько двадцяти книг класиків етнологічної науки, у тому числі й у перекладах з інших мов³⁰. У 2003 році опубліковано книгу «Реквием по этносу. Исследования по социально-культурной антропологии» («Реквієм для етносу. Дослідження із соціально-культурної антропології») В. Пишкова, де викладено новий погляд на нашу науку. Дискусії про місце й роль етнології в сучасному суспільстві розгорнулися і в журналі «Этнографическое обозрение» («Етнографічний огляд»).

Вивчення сучасних суспільно-політичних проблем. Вагоме місце в дослідницькій діяльності Інституту належить вивченню сучас-

них суспільно-політичних проблем Російської Федерації, пов'язаних з такими феноменами, як ідентичність, колективні форми самоврядування, етнічне представництво в системі владних відносин, а також ксенофобія, етнічний і релігійний екстремізм, соціальні конфлікти.

Прикладні дослідження Інституту етнології та антропології РАН, пов'язані із забезпеченням практичних потреб держави й російського суспільства, виконувалися за такими основними напрямками: дослідження на замовлення державних міністерств і відомств, наукове консультування державних структур, соціологічні й експертні дослідження, розробка проектів нормативно-правових документів федерального рівня, етнологічна експертиза.

Наприкінці 1990-х років відбулися деякі зміни в структурі Інституту на користь проблемних груп, створено ряд підрозділів, які займаються актуальними питаннями сучасної етнології та розробкою на їхній основі практичних рекомендацій для державних органів різного рівня. Два нові підрозділи Інституту — Центр етнологічних досліджень і Центр із вивчення міжнаціональних відношень — розгорнули широку діяльність із моніторингу етнічних проблем та етнополітичної тематики. У 1993 році на базі Інституту створено Мережу етнологічного моніторингу і раннього попередження конфліктів, у якій ведуть спільну діяльність експерти з різних регіонів Російської Федерації.

Моніторинги етнополітичної ситуації в пострадянських країнах, розробка дій з попередження та врегулювання конфліктів відіграють важливу роль у нівелюванні конфліктних ситуацій, нейтралізації етнічного сепаратизму, у підтримці толерантності в міжетнічних відношеннях. Система етнологічного моніторингу висвітлює стан етнічних взаємин у дванадцяти пострадянських державах і сорока суб'єктах Російської Федерації. Методологія і методика подані в спеціальній монографії³¹. За даними моніторингу написано також монографію прикладного характеру, орієнтовану на ознайом-

лення державних осіб, які приймають рішення, з етнокультурною ситуацією в російській частині Кавказу³². Зібрано унікальну документальну базу з етнополітичних проблем багатоетнічних регіонів і етнотериторіальних автономій Російської Федерації, а також деяких інших країн³³.

Аналітичне й прикладне дослідження етнічності й націоналізму, етнічних конфліктів і способів їх вирішення входять до переліку пріоритетних напрямів роботи Інституту³⁴. Неабияке значення для прогнозування міжетнічних відносин і профілактики конфліктів має видання серії «Исследования по прикладной и неотложной этнологии» («Дослідження з прикладної та невідкладної етнології») (М., 1900–2011. — Вип. 1–225).

Внеском у російську науку стала співпраця нашого Інституту з Бергховським центром Німеччини. Предмет вивчення — конструктивні й методологічні можливості врегулювання конфліктів³⁵.

Інститут здійснив вагомий внесок у наукове забезпечення деяких питань державної політики й керівництва в етнічній сфері, виступивши одним з основних розробників «Концепции государственной национальной политики Российской Федерации» («Концепція державної національної політики Російської Федерації»), «Концепции государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом» («Концепція державної політики Російської Федерації щодо співвітчизників за кордоном»), низки законів і документів. У межах прикладних досліджень на замовлення Ради Федерації розроблено концепцію федерального закону «Об основах государственной национальной политики в Российской Федерации» («Про основи державної національної політики в Російській Федерації»).

Найактивнішу участь науковці нашого академічного закладу брали в розробці методичних матеріалів для Всеросійського перепису населення 2002 і 2010 років. Друком вийшло два томи із серії праць, присвячених перепису 2002 року. Проаналізовано хід і результати

проведення перепису 2010 року щодо питань фіксації соціальної ідентичності населення³⁶.

У 2009 році підготовлено спеціальну доповідь для Ради Європи «Статус и поддержка языкового разнообразия в Российской Федерации» («Статус і підтримка мовного різноманіття в Російській Федерації») у зв'язку з перспективами ратифікації Росією Європейської Хартії регіональних мов і мов меншин. Разом з Міністерством регіонального розвитку Російської Федерації, Представництвом Європейської Комісії в Росії в рамках співпрограми «Национальные меньшинства в России: развитие языков, культуры, СМИ и гражданского общества» («Національні меншини в Росії: розвиток мов, культури, ЗМІ та громадянського суспільства») було розроблено низку рекомендацій.

На замовлення Міністерства регіонального розвитку Російської Федерації виконано проект «Этнокультурный потенциал регионов как фактор формирования российской нации» («Етнокультурний потенціал регіонів як чинник формування російської нації»). Під час його реалізації, за допомогою матеріалів етнологічного моніторингу отримано відомості щодо громадянської та етнічної ідентичності росіян, а також здійснено рекомендації з вдосконалення державної етнічної політики³⁷.

Важливим свідченням актуальності й задержаності знань і методів етнологічної науки для розробки базових основ управління суспільством і державою стала робота Інституту з реалізації цільових програм «Москва многонациональная: формирование гражданской солидарности, культуры мира и согласия» («Москва багатонаціональна: формування громадянської солідарності, світової культури і злагоди») і «Столица многонациональной России» («Столиця багатонаціональної Росії»). Мета дослідження — науково-аналітичне осмислення сучасних соціальних процесів у столиці, пошук ефективних механізмів зниження соціально-психологічної напруги в суспільстві, протидія екстремізму, вироблення механізмів,

моніторингу, діагностика і прогнозування ситуації в мегаполісі.

За рішенням керівництва Москви, за участю провідних науковців, спеціалістів московських і федеральних структур працює Курс підвищення кваліфікації держслужбовців соціальної сфери, працівників правоохоронних органів і ЗМІ. Апробовано тренінги з налагодження міжкультурного діалогу з орієнтацією на молоді; підготовлено декілька книг³⁸.

З 2002 року провадили роботу з федеральної цільової програми «Формирование установок толерантного сознания и профилактика экстремизма в российском обществе» («Формування установок толерантної свідомості й профілактика екстремізму в російському суспільстві»). Розробляли декілька проектів: етнічна толерантність у традиційних культурах народів світу, психологія етнічних конфліктів і толерантність у ЗМІ. За цими тематичними векторами опубліковано близько десяти книг. Тема міжкультурної комунікації — нинішній актуальний напрям досліджень³⁹.

Неабияку увагу науковці спрямовують на методологічні концепції та практичні рекомендації для популяризації етнологічної науки. Проблеми полікультурної освіти, міжкультурної комунікації з погляду етнологів розглянуто, наприклад, у книзі М. Мартинової⁴⁰. Однією з найновіших розробок Інституту є проект «Этническая политика России в сфере образования: разработка методов анализа нормативно-правовых документов для оптимизации системы принятия решений» («Етнічна політика Росії в галузі освіти: розробка методів аналізу нормативно-правових документів для оптимізації системи прийняття рішень»). На основі висновків досліджень підготовлено матеріали для парламентських слухань «Федеральный государственный образовательный стандарт — стратегический ресурс устойчивого развития многонационального общества» («Федеральний державний освітній стандарт — стратегічний ресурс стійкого розвитку багатонаціонального суспільства») ⁴¹.

Наші наукові досягнення широко популяризуємо через кіно і фото, зокрема, на центральних телеканалах Російської Федерації. Серед останніх фільмів — «Наследники таймырских шаманов» («Нашадки таймирських шаманів»), «Наедине с волками» («Наодинці з вовками»), «Тайны древних гробниц» («Таємниці древніх гробниць»).

Вагомим досягненням є створення електронного фотоархіву Інституту із забезпеченням зовнішнього доступу через Інтернет до багатих збірань світлин більш ніж за століття експедиційної діяльності вітчизняних науковців. Найунікальніші — це світлини російських експедицій на Памір наприкінці XIX ст., матеріали експедицій в Арктику, акварелі й рисунки художників, здійснені в 1950-х роках в експедиціях.

Підсумовуючи, зауважу, що загалом російська наука в останні роки вражає тематичним різнобарв'ям, прихильністю до класичних етнологічних методів здобування нових

знань і надвисокою продуктивністю більшості наукового складу.

У 1990 році за ініціативою Інституту створено «Ассоциацию этнографов и антропологов России» («Асоціація етнографів і антропологів Росії»). Із цього часу раз на два роки проходять конгреси етнографів і антропологів Російської Федерації. Відбулося вже вісім таких зібрань. Конгреси етнографів й антропологів Росії, за участю іноземних учених, стали справді загальноросійськими звітами стану антропологічної та етнологічної науки в межах країни.

Як Інститут загалом, так і всі, без винятку, його підрозділи активно співпрацюють з науковцями багатьох дослідницьких центрів країни та світу. Інститут етнології та антропології РАН має міжнародні контакти, що виявляються в найрізноманітніших формах. Співробітництво також утілено в межах проектів і угод Російської академії наук з академіями інших країн.

¹ Повну бібліографію книжкових видань Інституту див.: Труды учёных Института этнологии и антропологии РАН. 1999–2002: Тематический указатель / сост. О. Л. Милова. — М., 2003; за наступні роки — у щорічних звітах ІЕА РАН (М., 2003–2010). Бібліографічний огляд найважливіших робіт Інституту за останні п'ятдесят років див.: Чистов К. В. Из истории советской этнографии 30–80 гг. XX века. К 50-летию Института этнографии АН СССР // Советская этнография. — 1983. — № 3; Бромлей Ю. В., Чистов К. В. Ордена Дружбы народов Института этнографии имени Н. Н. Миклухо-Маклая АН СССР — 50 лет // Советская этнография. — 1983. — № 4.

² Грунтовний аналіз тематики публікацій див.: Соколовский С. В. Российская этнография в конце XX в. (библиометрическое исследование) // Этнографическое обозрение. — 2003. — № 1. — С. 3–54.

³ Русские народные традиции и современность. — М., 1995; Русские: этнотерриториальное расселение, численность и исторические судьбы (XII–XX вв.). — М., 1995; Кузнецов С. В. Русское крестьянское хозяйство: аграрная деятельность и религиозно-нравственные воззрения. — М., 1995; Липинская В. А. Старожилы и переселенцы. Русские на Алтае XVIII– начала XX вв. — М., 1996; Витов М. В. Этнография Русского Севера. — М., 1997; Русские. Историко-этнографические очерки. — М., 1997; Традиционное жилище наро-

дов России: XIX — начало XX в. — М., 1997; Вопросы антропологии, диалектологии и этнографии русского народа. — М., 1998. — Вып. 25; Вопросы этнографии русского народа. — М., 1998. — Вып. 25; Носова Г. А. Традиционные обряды русских (крестины, похороны, поминки). — М., 1999; Русские: этнотерритория, расселение, численность и исторические судьбы (XII–XX вв.). — М., 1999. — Т. 1; Русские: народная культура (история и современность). — М., 2000. — Т. 3, 4; Власова И. В. Дорогами земли Вологодской. Этнографические очерки. — М., 2001; Громыко М. М., Буганов А. В. О воззрениях русского народа. — М., 2000.

⁴ Русский Север: этническая история и народная культура XII–XX века. — М., 2002; Русские Рязанского края / отв. ред. С. А. Иникова. — М., 2009. — Т. 1, 2.

⁵ Гинзбург А. И. Русское население в Туркестане (конец XIX–XX вв.). — М., 1991; Григорьева Р. А., Шлыгин Н. В., Будина О. Р. Быт русской семьи в малом эстонском городе. — М., 1996; Русские в новом зарубежье: Средняя Азия. Этносоциологические очерки. — М., 1993; Русские в ближнем зарубежье. — М., 1994; Русские в новом зарубежье: Киргизия. Этносоциологические очерки. — М., 1995; Русские нового зарубежья: Итоги этносоциологического исследования в цифрах. —

М., 1996; Русские нового зарубежья: Миграционная ситуация, переселение и адаптация в России. – М., 1997; *Субботина И. А.* Стратегия поведения русской молодежи в странах нового зарубежья: Молдавия. – М., 1998; Русские в современном мире. – М., 1998; *Савоскул С. С.* Русские нового зарубежья. Выбор судьбы. – М., 2002.

⁶ Народы Советского Севера (1960–1980-е годы). – М., 1991; Демографические, экономические, социальные и культурные проблемы развития народов Дальнего Востока в условиях экономических реформ и демократических преобразований. – М., 1994; Народы Севера и Сибири в условиях экономических реформ и демократических преобразований. – М., 1994; Социально-экономическое и культурное развитие народов Севера и Сибири: традиции и современность. – М., 1995; *Лопуленко Н. А.* Народы Российского Севера: экономика, культура, политика (по материалам региональной прессы). – М., 2000; *Афанасьева Г. М.* Традиционная система воспроизводства нганасан. – М., 1990; Эндогамный ареал и этническая группа. – М., 1990; Традиционная обрядность и мировоззрение малых народов Севера. – М., 1990; *Ванштейн С. И.* Мир кочевников Центра Азии. – М., 1991; Обские угры (ханты и манси). – М., 1991; *Симченко Ю. Б.* Нганасаны. Очерки традиционных верований. – М., 1993; *Функ Д. А.* Бачатские телеуты в XVIII – первой четверти XX века: Историко-этнографическое исследование. – М., 1993; Народы Сибири и Севера России в XIX в. – М., 1994; Проблемы этнической истории и культуры тюрко-монгольских народов Южной Сибири и сопредельных территорий. – М., 1994; *Симченко Ю. Б.* Тайга селькупская. – М., 1995; *Сирин А. А.* Катангские эвенки в XX в. Расселение, организация среды жизнедеятельности. – М., 1996; Этнодемографические особенности воспроизводства народов Севера России. – М., 1996; *Соколова З. П.* Животные в религиях. – СПб., 1998; *Соколова З. П.* Жилище народов Сибири (опыт типологии). – М., 1998; Этнические стереотипы в меняющемся мире. – М., 1998; Коренные малочисленные народы Севера и Сибири: Руководство для исследователей. – М., 1999. – Вып. 29; *Пивнева Е. А.* Манси: популяционная структура, этнодемографические процессы (XVIII–XX вв.). – М., 1999; Сибирь: Этнос и культуры (Народы Сибири в XIX в.). – М.; Улан-Удэ, 1999. – Вып. 4; Челканцы в исследованиях и материалах XX в. – М., 2000; Этнографический сборник. Народы Севера России. – М., 2000; *Мартынова Е. П., Пивнева Е. А.* Традиционное природопользование народов Северного Приобья. – М., 2001; *Смоляк А. В.* Народы Нижнего Амура и Сахалина. Фотоальбом. – М., 2001.

⁷ Практика постсоветских адаптаций народов Сибири / отв. ред. Д. А. Функ, Х. Бич, Л. Силанпя. – М., 2006; Этнокультурное взаимодействие и социокультурная адаптация народов Севера России / отв. ред. В. И. Молодин, В. А. Тишков. – М., 2007; *Миссонова Л. И.* Ульга Сахалина: большие проблемы малочисленного народа. – М., 2006; *Батянова Е. П.* Родщ и община у телеутов в XIX – начале XXI в. – М., 2007; *Фун Д. А.* Мир шаманов и сказателей (комплексное исследование телеутских и шорских материалов). – М., 2005.

⁸ *Анчабадзе Ю. Д., Волкова Н. Г.* Старый Тбилиси: Город и горожане в XIX в. – М., 1990; Житие и деяния Иллариона Грузина. – М., 1991; Духоборцы и молокане в Закавказье. – М., 1992; *Мусукаев А. И., Перишиц А. И.* Народные традиции кабардинцев и балкарцев. – Нальчик, 1992; *Калоев Б. А.* Скотоводство народов Северного Кавказа: с древнейших времен до начала XX в. – М., 1993; *Анчабадзе Ю. Д., Волков Н. Г.* Этническая история Северного Кавказа. XVI–XIX вв. – М., 1993; *Абдушеливили М. Т., Арутюнов С. А., Калоев Б. А.* Народы Кавказа: Антропология, лингвистика, хозяйство. – М., 1994; *Арутюнов С. А., Сергеева Г. А., Кобычев В. П.* Народы Кавказа. Материальная культура: Пища. Жилище. – М., 1995; *Бабич И. Л.* Народные традиции в общественном быту кабардинцев. – М., 1995; *Калоев Б. А.* Моздокские осетины. – М., 1995; *Цулая Г. В.* Абхазия и Абхазы в контексте истории Грузии: Домонгольский период. – М., 1995; Северный Кавказ: Бытовые традиции. – М., 1996; *Тер-Саркисянц А. Е.* Армяне. История и этнокультурные традиции. – М., 1998; *Бабич И. Л.* Эволюция правовой культуры адыгов. – М., 1999; *Калоев Б. А.* Вторая родина Коста Хетагурова. – Владикавказ, 1999; *Калоев Б. А.* Осетинские историко-этнографические этюды. – М., 1999; Карачаевцы и балкарцы: язык, этнография, археология, фольклор. – М., 2001.

⁹ Белорусско-русское пограничье / отв. ред. Р. А. Григорьева, М. Ю. Мартынова. – М., 2005.

¹⁰ Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны Зарубежной Европы. – М., 1997.

¹¹ Этнические проблемы и политика государств Европы / отв. ред. М. Ю. Мартынова. – М., 1998; Европа на пороге третьего тысячелетия / отв. ред. М. Ю. Мартынова. – М., 2000; Этнические меньшинства в современной Европе / отв. ред. М. Ю. Мартынова. – М., 1997; Европейская интеграция и культурное многообразие / отв. ред. М. Ю. Мартынова. – М., 2009. – Ч. 1–3.

¹² Диалоги об идентичности и мультикультурализме / под ред. Е. Филипповой и Р. ле Коадика. – М., 2005; Этнические категории и статистика. Дебаты в России и во Франции / ред. Е. И. Филиппова. – М., 2008.

¹³ *Каишуба М. С., Мартынова М. Ю.* Новая этнополитическая карта Балкан. – М., 1995; *Мартынова М. Ю.* Балканский кризис: народы и политика. – М., 1998.

¹⁴ *Кожановский А. Н.* Народы Испании во второй половине XX века. Опыт автономизации и национального развития. – М., 1993; *Грацианская Н. Н.* Словаки. – М., 1994; *Решина М. И.* Фризы. Проблема этнокультурного развития. – М., 1996; *Заринов И. Ю.* Путь длинее века. Этническая история поляков в Бразилии. – М., 1998; *Деметер Н. Г., Бессонов Н., Кутенков В.* История цыган. Новый взгляд. – М., 2000.

¹⁵ Новые славянские диаспоры / отв. М. Ю. Мартынова. – М., 1996.

¹⁶ *Керимова М. М.* Югославянские народы и Россия. Этнографические сюжеты в русских публикациях и документах первой половины XIX века. – М., 1997.

¹⁷ *Шлыгина Н. В.* История финской этнологии. – М., 1995; Современная семья у народов Зарубежной Европы. – М., 1993; Семья в современном европейском обществе. – М., 1996; Проблемы и методы исследований современной семьи. – М., 1997.

¹⁸ Население Нового Света: проблемы формирования и социокультурного развития. – М., 1999; Очерки по культурной антропологии американского города. – М., 1997; *Лопуленко Н. А.* Эскимосы США и Канады. – М., 1998; *Александренков Э. Г.* Стать кубинцев. Проблемы формирования этнического самосознания. – М., 1998; *Нитобург Э. Л.* Евреи в Америке на исходе XX в. – М., 1997; *Комарова Г. А.* Русский Бостон. – М., 2002; Коренное население северной Америки в современном мире. – М., 1990; Америка после Колумба: взаимодействие двух миров. – М., 1992; Американские индейцы: новые факты и интерпретации. – М., 1996; История и семиотика индейских культур Америки. – М., 2002.

¹⁹ *Жуковская Н. Л.* Судьба кочевой культуры: рассказы о монголах и Монголии. – М., 1990; Истоки формирования современного населения Южной Азии. – М., 1990; *Арутюнов С. А., Джарылгасинова Р. Ш.* Япония: народ и культура. – М., 1991; *Кузнецов А. И.* Индонезийцы за рубежом. – М., 1991; Этнокультурные процессы в странах Зарубежной Азии. XX век. – М., 1991; *Арутюнов С. А., Щербеньков В. Г.* Древнейший народ Японии: Судьбы племени айнов. – М., 1992; *Кочнев В. И., Седловская А. Н.* Европейцы в Южной Азии и образование «евразийских» групп. – М., 1992; Календарь в культуре народов мира. – М., 1993; Календарно-праздничная культура народов Передней Азии: традиции и инновации. – М., 1997; *Shukovskaja N.* Kategorien und Symboliken in der traditionellen Kultur der Mongolen. Studa Eurasia. – Berlin, 1997. –

Vd. V; *Шинкарев В. Н.* Человек в традиционных представлениях тибето-бирманских народов. – М., 1997; *Шинкарев В. Н.* Кварц, кровь, одержимость. Очерки традиционного мировоззрения горных народов Южного Вьетнама. – М., 2002.

²⁰ Проблемы этногенеза и этнической истории народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1990; Современное развитие этнических групп Средней Азии и Казахстана. – М., 1992; *Моногарова Л. Ф., Мухиддинов И.* Таджики. – М., 1992. – Ч. 1; *Моногарова Л. Ф.* Таджики. – М., 1992. – Ч. 2; *Жилина А. Н., Томина Т. Н.* Традиционное жилище народов Средней Азии. XIX – начало XX вв. – М., 1993; *Бушков В. И.* Население северного Таджикистана: Формирование и расселение. – М., 1995; *Жилина А. Н.* Новое и традиционное в современном сельском жилище Узбекистана (вторая половина XIX–XX вв.). – М., 1995; *Ярлыкопов А. А.* Библиографический указатель научной литературы по ногайцам. – Махачкала, 1998; *Наумова О. Б.* Структура животноводческого хозяйства Западно-Казахстанской области Казахстана. – М., 2000; Среднеазиатский этнографический сборник. – М., 2001. – Вып. IV; *Брусина О. И.* Славяне в Средней Азии. Этнические и социальные процессы. Конец XIX – конец XX века. – М., 2001.

²¹ *Васильев С. В.* Дифференциация плейстоценовых гоминид. – М., 1999. – Вып. 1–9; Новые методы – новые подходы в современной антропологии. – М., 1997; Теория антропологии и её методы: истоки и развитие. – М., 2001; Вестник антропологии. – М., 1995–2002. – Вып. 1–9; Женщина в аспекте физической антропологии. – М., 1994.

²² *Бутовская М. Л.* Язык тела: природа и культура. – М., 2004; Агрессия и мирное сосуществование: универсальные механизмы контроля социальной напряженности у человека. – М., 2006; *Бутовская М. Л., Дьяконов И. Ю., Ванчатова М. А.* Бредущие среди нас. Нищие в России и странах Европы. История и современность. – М., 2007; Человек в прошлом и настоящем: поведение и морфология. – М., 2008.

²³ Духовная культура и этническое самосознание нации. – М., 1990–1991. – Вып. 1, 2; *Лебедева Н. М.* Социальная психология этнических миграций. – М., 1993; *Лебедева Н. М.* Новая русская диаспора. Социально-психологический анализ. – М., 1995; *Лебедева Н. М.* Введение в этническую и кросс-культурную психологию. – М., 1999; Этническая психология и общество. – М., 1997; Ценности и символы национального самосознания в условиях изменяющегося общества. – М., 1994; Национальное самосознание и национализм в Российской Федерации начала 1990-х годов. – М., 1994; Суверенитет и этническое самосознание: идеология и практика. – М., 1995; Говорит элита республик Российской

Федерации: 110 интервью Леокадии Дробжижевой. – М., 1996; *Дробжижева Л. М., Аклаев А. Р., Коротеева В. В., Солдатова Г. У.* Демократизация и образцы национализма в Российской Федерации 90-х годов. – М., 1994; Миграции и новые диаспоры в постсоветских государствах. – М., 1996; Асимметричная федерация: взгляд из центра, республик и областей. – М., 1998; Социальная и культурная дистанция: опыт многонациональной России. – М., 1998; *Арутюнян Ю. В., Дробжижев Л. М., Сусоколов А. А.* Этносоциология. – М., 1999.

²⁴ Религии мира: история и современность. – М., 1990; *Смоляк А. В.* Шаман: личность, функции, мировоззрение (Народы Нижнего Амура). – М., 1991; Традиционные ритуалы и верования. – М., 1995; Шаманизм и ранние религиозные представления. – М., 1995; *Симченко Ю. Б.* Традиционные верования нганасан. – М., 1996; *Фуки Д. А.* Телеутское шаманство: традиционные этнографические и новые исследовательские возможности. – М., 1997; Религия, культура и общество: Библиографический указатель религиозно-богословской, религиоведческой литературы, изданной в России с XVI до начала XX веков. – М., 1993; *Курило О. В.* Очерки по истории лютеран в России (XVI–XX вв.). – М., 1996; *Липинская В. А.* Старообрядцы в Румынии: Русские писатели о липованах. – М., 1994; *Нитобург Э. Л.* Церковь афроамериканцев в США. XVIII–XX вв. – М., 1995; Москва: Народы и религии. – М., 1997; *Басилов В. Н., Кармышева Д. Х.* Ислам у казахов. – М., 1997; Ислам и народная культура. – М., 1998; Буддизм: словарь. – М., 1992; Неоязычество на просторах Евразии. – М., 2001.

²⁵ Русские старожилы Азербайджана. Материалы по этнической экологии. – М., 1990–1992; *Григулевич Н. И.* Этническая экология питания: Традиционная пища русских старожилов и народов Закавказья. – М., 1996; Русские старожилы Закавказья: молокане и духоборцы. – М., 1995; Очерки экспедиционного быта в Закавказье. – М., 2001.

²⁶ Этническая экология: теория и практика. – М., 1991; *Козлов В. И.* Этническая экология: Становление дисциплины и история проблем. – М., 1994; *Степанов В. В.* Методы этноэкологической экспертизы. – М., 1999; *Комарова Г. А.* Предтеча Чернобыля. Этнокультурные аспекты экологической катастрофы на р. Теча. – М., 2002.

²⁷ Семейный быт народов СССР. – М., 1990; Семья: Традиции и современность. – М., 1990; Этнические стереотипы мужского и женского поведения. – М., 1991; Современная семья у народов Зарубежной Европы. – М., 1993; Женщина и свобода: Пути выбора в мире традиций и перемен. – М., 1994; *Kon I. S.* Sexual Revolution in Russia // From the Age of the Czars to Today. – New York, 1995; Обы-

чай и обряды, связанные с рождением ребёнка. – М., 1995; *Смирнова Я. С., Тер-Саркисянц А. Е.* Народы Кавказа. Семья и семейный быт. – М., 1995; *Соловьёва Л. Т.* Грузия: Этнография детства. – М., 1995; *Пушкарёва Н. Л.* Женщины России и Европы на пороге нового времени. – М., 1996; Семья в современном европейском обществе. – М., 1996; *Кон И. С.* Сексуальная культура в России. – М., 1997; Проблемы и методы исследований современной семьи. – М., 1997; *Пушкарёва Н. Л.* Частная жизнь женщины в доиндустриальной России. X–XIX века: Невеста, жена, любовница. – М., 1997; Семья, гендер, культура. Материалы междунар. конф. 1994 и 1995 гг. – М., 1997; Гендерные проблемы в этнологии. – М., 1998; *Кон И. С.* Введение в сексологию. – М., 1998; *Кон И. С.* Вкус запретного плода. Сексология для всех. – М., 1998; *Кон И. С.* Лунный свет на заре. Лики и маски однополой любви. – М., 1998; *Золотухина М. В.* Мир американской семьи. – М., 1999; *Кон И. С.* Роль и место сексуальной культуры в становлении цивилизованного государства. – С.Пб., 1999; *Кон И. С.* Социологическая психология. – М.; Воронеж, 1999; Гендерные проблемы в общественных науках. – М., 2001; Мужчина в традиционной культуре. – М., 2001; *Пушкарёва Н. Л.* Русская женщина. Прошлое и современность. – М., 2001; Гендерные проблемы в этнологии. – М., 1998; Этнология человека на пороге XXI века: новые данные и старые проблемы. – М., 1999; Мужчина и женщина в современном мире: меняющиеся роли и образы. – М., 1999. – Т. II.

²⁸ Обычное право народов Сибири (буряты, якуты, эвенки, алтайцы, шорцы). – М., 1997; Национальная политика в императорской России. Цивилизованные окраины (Финляндия, Польша, Бессарабия, Украина, Закавказье, Средняя Азия). – М., 1997; *Ното Juridicus:* материалы конф. по юридической антропологии. – М., 1997; Национальная политика в императорской России. Поздние первобытные и предклассовые общества Севера Европейской России, Сибири и Русской Америки. – М., 1998; Обычное право народов России. Библиографический указатель (1890–1998 гг.). – М., 1998; Обычное право и правовой плюрализм: материалы XI Междунар. конгресса по обычному праву и правовому плюрализму (август 1997 г.) – М., 1999; *Бабич И. Л.* Эволюция правовой культуры адыгов. – М., 1999; Человек и право. Книга о летней школе по юридической антропологии. – М., 1999; Юридическая антропология. Закон и жизнь. – М., 2000; Традиционная нормативная культура, организация власти и экономика народов Северной Евразии и Дальнего Востока. – М., 2000; Степной закон. Обычное право казахов, киргизов и туркмен. – М., 2000; Обычай и закон. Исследования по юридической антропологии. – М., 2002.

²⁹ Благодарим судьбу за встречу с ним. О Сергее Александровиче Токареве. – М., 1995; Страницы отечественного кавказоведения. – М., 1992; *Смоляк А. В.* Народы Нижнего Амура и Сахалина. Фотоальбом. – М., 2001.

³⁰ *Морган Л. Г.* Лига ходенасури. – М., 1983; *Леви-Стросс К.* Структурная антропология. – М., 1983; *Мид М.* Культура и мир детства. – М., 1988; *Радлов В. В.* Из Сибири. Страницы дневника. – М., 1989; *Богораз В. Г.* Материальная культура чукчей. – М., 1991; *Зеленин Д. К.* Восточнославянская этнография. – М., 1991; *Сумцов Н. Ф.* Символика славянских обрядов. – М., 1996; *Мосс М.* Общества, обмен, личность. Труды по социальной антропологии. – М., 1996; *Максимов А. Н.* Избранные труды. – М., 1997; *Ван Геннеп А.* Обряды перехода. Систематическое изучение обрядов. – М., 1999; *Рэдклифф-Браун А. Р.* Структура и функция в примитивном обществе. Очерки и лекции. – М., 2001; *Пирцио-Биролли Д.* Культурная антропология Тропической Африки. – М., 2001; *Лич Э.* Культура и коммуникация: логика взаимосвязи символов. – М., 2001; *Эванс-Причард Э.* История антропологической мысли. – М., 2003.

³¹ *Тишков В. А., Степанов В. В.* Измерение конфликта. – М., 2004.

³² Российский Кавказ. Книга для политиков / под ред. В. А. Тишкова. – М., 2007.

³³ *Губогло М. Н., Смирнова С. К.* Феномен Удмуртии: парадоксы этнополитической трансформации на исходе XX века. – М., 2001.

³⁴ *Биркенбах Х.-М.* Расследование фактов как средство превентивной дипломатии. Взгляд международных организаций на конфликт по вопросу гражданства в Эстонии и Латвии. – М., 1998; Межджиджикский конфликт: путь к миру. – М., 1998; *Филитов В. Р., Филитова Е. И.* Закон и этничность. – М., 1998; *Shnirelman V. A.* Russian Neo-pagan Myths and Antisemitism // АСТА. – 1998. – N 13; *Аклаев А. Р.* Демократизация и этнический конфликт: модели регулирования этнополитических кризисов в постсоветском контексте. – Великобритания, 1999; *Косиков И. Г., Косикова Л. С.* Северный Кавказ: социально-экономический справочник. – М., 1999; *Осипов А. Г.* Российский опыт этнической дискриминации: месхетинцы в Краснодарском крае. – М., 1999; Разрешение конфликтов. Пособие по обучению методам анализа и разрешения конфликтов. – М., 1999; Сотрудничество НПО и государства на приоритетных направлениях миграционной

политики. Материалы круглого стола. – М., 2000; «Видимые руки»: Ответственность за социальное развитие. – М., 2001; Межэтнические отношения и конфликты в постсоветских государствах (Ежегодный доклад, 2000). – М., 2001; *Тишков В. А.* Общество в вооружённом конфликте. Этнография чеченской войны. – М., 2001; Чечня: от конфликта к стабильности. – М., 2001.

³⁵ Этнополитический конфликт: пути трансформации. Настольная книга Бергхофского центра / отв. ред. В. А. Тишков, М. Я. Устинова. – М., 2007.

³⁶ На пути к переписи / отв. ред. В. А. Тишков. – М., 2003; Этнография переписи / отв. ред. Е. И. Филиппова, Д. Арель, К. М. Гусеф. – М., 2003; Этнокультурный облик России. Перепись 2002 г. / ред. В. В. Степанов, В. А. Тишков. – М., 2007.

³⁷ Российская нация: становление и этнокультурное многообразие / под ред. В. А. Тишкова. – М., 2008.

³⁸ Молодые москвичи. Кросс-культурное исследование / отв. ред. М. Ю. Мартынова, Н. М. Лебедева. – М., 2008; Молодежь Москвы: адаптация к многокультурности / отв. ред. М. Ю. Мартынова, Н. М. Лебедева. – М., 2007; Молодёжные субкультуры Москвы / сост. Д. В. Громова, отв. ред. М. Ю. Мартынова. – М., 2009.

³⁹ Идентичность и толерантность. – М., 2002; Толерантность и культурная традиция. – М., 2002; *Малькова В. К., Тишков В. А.* Этничность и толерантность в СМИ. – М., 2002; Диагностика толерантности в СМИ. – М., 2002; *Лопуленко Н. А., Мартынова М. Ю.* В мире жить – с миром жить. Хрестоматия для школьников. – М., 2002; Межкультурный диалог. Лекции по проблемам межкультурного и межконфессионального взаимодействия. – М., 2003; *Лебедева Н. М., Лунева О. В., Стефаненко Т. Г., Мартынова М. Ю.* Межкультурный диалог. Тренинг этнокультурной компетентности. – М., 2003.

⁴⁰ *Мартынова М. Ю.* Мир традиций и межкультурное общение. В помощь школьному учителю. – М., 2004.

⁴¹ Див. також: *Шнирельман В. А.* В поисках престижных предков: этнонационализм и школьные учебники. Ответственность историка: преподавание истории в глобализирующемся обществе: материалы междунар. конф. (Москва, 15–17 сентября 1998). – М., 2000; *Мартынова М. Ю.* Поликультурное пространство России и проблемы образования: V Конгресс этнографов и антропологов России. – М., 2003.